

Unitarsamfundet i København

Af Poul Juul Foss

Denne artikel er det første skridt i en måske kommende mere omfattende undersøgelse af Unitarisk Kirkesamfund i Danmark eller som det tidligere hed Det Fri Kirkesamfund.¹ I februar år 2000 har unitarierne været en synlig bevægelse her i landet i et hundrede år med menigheder i København og Århus. Eftersom jeg har beskæftiget mig med nyprotestantismen i Tyskland og Danmark har jeg haft en vis interesse for unitarismen uden nogen sinde at have gjort noget alvorligt ud af den sag. Men det nært forestående hundredårs-jubilæum satte nogle tanker i gang. Det er naturligvis ikke en hyldest til unitarsamfundet i et jubilæumsskrifts form. Men jeg siger alligevel som Karl Barth engang skrev til de liberale teologer i Schweiz »Von der Ferne sei herzlich begrüßt« (citeret efter hukommelsen). For en vis respekt må man have for folk af mod og konsekvens.

Man skal begynde et sted. I denne afhandling koncentrerer jeg mig om den unitariske menighed i København, den eneste i dag fungerende i Skandinavien. På Dag Hammarskölds Alle no. 30 ligger der en bygning lige efter Røde Kors hovedkvarter ned mod Lille Triangel. Ikke mange københavnere ved, hvad den rummer. Vist ikke engang Taxa-chaufførere. Jeg hørte for år tilbage en unitarpræst fra USA tale der. I Kastrup beder han Taxa-manden bringe sig til Unitarkirken. Chaufføren havde aldrig hørt om en sådan kirke. Det Fri Kirkesamfund, sagde amerikaneren så. Den oplysning vakte heller ingen genkendelse. Men sådan eller sådan fandt præst og chauffør alligevel ud til Østerbro og kirken.

Lad os se nærmere på denne bygning. For en kirkebygning giver som alle ved klare signaler om dens funktion. Huset er opført 1927 af den kendte arkitekt Carl Brummer, som har stået for flere karakteristiske Hellerup-villaer. Stilen er monumental og enkel med et vist tempelpræg over sig i facaden.

Over døren stod indtil for et år siden *Det Fri Kirkesamfund*. Nu hedder indskriften *Unitarisk Kirke*. Et relief pryder portalen. Det er

skabt af billedhuggeren Aksel Poulsen, som har lavet den store skulptur i Mindelunden i Ryvangen. Relieffet forestiller den fortabte søns hjemkomst. Kirkesalen er lys og enkel med gallerier. Man kommer til at tænke både på en mennoniterkirkesal og på en synagoge. Derimod ikke på en evangelisk-luthersk kirke. Der er ingen døbefont. Ej heller et alter. Men en centralt placeret talerstol. På bagvæggen er der en stor freske af unitaren, maleren professor Oskar Mathiesen. Motivet er den barmhjertige samaritaner. Der er nu nævnt tre betydelige danske kunstnere. I præsteværelset finder man et portræt af Grundtvig og et billede af H. C. Andersen.

Af det allerede sagte kan vi udlede en del. Det var med hensigt at vi bemærkede, at just en amerikansk præst skulle tale i unitarernes hus. Unitarismen er nemlig ikke en religionsform der har sin rod i Danmark, selvom den oprindelig har haft sine klart danske træk. Unitarer, selvfølgelig i modsætning til trinitarer, har en slags historiske rødder langt tilbage i kirkens historie, vi kan tænke på den arianske strid og på Miquel Serveto, som Calvin lod brænde for kætteri. Men disse episoder er ret uinteressante i vores sammenhæng. Unitarismen som organiseret bevægelse opstår i England med den første menighed stiftet 1774. Sin største udbredelse oplever den i De Forenede Stater. Bevægelsen er præget af oplysningstidens idealer med kritik af det kirkelige system og dogmelæren; derimod er man positivt optaget af menneskerettighedsideal, tror på fremskridtet, og på menneskenaturens udvikling i retning af det gode, på videnskabens resultater, ratio, eller om man vil snusfornuften, og der udvises stor tolerance over for andre religioner. At kontinental, kritisk, liberal teologi har spillet en stor rolle er åbenlyst. Jeg behøver bare at nævne et navn som kirkehistorikeren Adolf Harnack, ligesom unitarer med stolthed nævner deres trosfælle teologen og lægen Albert Schweitzer. Vigtig finder unitarerne den jødisk-kristne tradition med vægtlæggen på Jesu lære. At man i københavnermenigheden i lighed med unitarismen eller universalismen i USA synes at blive mere og mere alment religiøse er en kendsgerning. En unitarisk trosbekendelse har man aldrig opstillet dels udfra det anførte toleranceprincip dels udfra en forestilling om religionernes stadige udvikling. Men at en form for panteisme og en ikke nærmere bestemt humanisme, foruden optagethed af forskellige former for religiøsitet, i dag udgør de vigtigste ingredienser er uomtvisteligt. Herom senere mere udførligt. Men tilfældigt er det altså ikke at de to nævnte

billedværker, relieffet og freskoen, er illustrationer til to af Jesu lignelser. Tilfældigt er det heller ikke, at der i husets store foredragssal hænger symboler for alverdens religioner også de mere ukendte af slagsen. Og jeg har noteret mig, at salen udlejes til Spiritistisk Samfund og Den universelle Kirke, et foretagende af tydelig teosofisk observans.

Det Fri Kirkesamfund stod der over døren. Vi noterer os det med *fri*. Jeg har allerede understreget toleranceprincippet i unitarismen. Med kendskab til unitarsamfundets første tid skal man utvivlsomt have det grundtvigske frihedsbegreb in mente som en væsentlig begrundelse for just det navn. Og som kristne protestanter har man længe følt sig. Fra 1905 til 1994 hed samfundets blad således *Protestantisk Tidende*, og førte som motto Luthers ord: »Det er usikkert og farligt at handle imod sin Samvittighed.« Menigheden følte nemlig at den videreførte Luthers reformation, der ganske vist blev afsporet.² Men i 1954 fik Protestantisk Tidende som undertitel *Tidsskrift for frisindet kristendom*. 1987 skifter bladet igen undertitel til *Tidsskrift for unitarisme og frisindet kristendom*. I 1995 er navneskiftet radikalt, nu hedder bladet *Unitaren* med undertitlen *frisindet religion og livsfilosofi*. Begrundelsen er, at man ikke kan stå inde for udtrykket protestantisme, der almindeligvis opfattes som dækkende folkekirkens lære³. I formålsparagraffen § 2 for Det fri Kirkesamfund hed det tidligere: »Det fri Kirkesamfund hviler på Protestantismens Grundprincip: Den enkeltes Ret til fri Tænkning, Undersøgelse og Tro, under Ansvar for Gud og sin egen Samvittighed.« Men heller ikke her stod tiden stille. I 1995 ændres vedtægterne. Nu hedder § 1; Samfundets navn er UNITARISK KIRKESAMFUND. Formålsparagraffen lyder: »Samfundet hviler på unitarismen og anerkender således, den enkeltes ret til fri tænkning, undersøgelse og tro, under ansvar for Gud og sin egen samvittighed.«

Min opfattelse af et grundtvigsk islæt i den danske unitarisme, i hvert fald i begyndelsen, bygger ikke mindst på, at menighedens første præst hed *Uffe Birkedal*. Med risiko for at notere noget alment kendt for Kirkehistoriske Samlingers læsere, vil jeg kort beskrive denne mands baggrund. UB var søn af den berømte Ryslingevalgmenighedspræst Vilhelm Birkedal. Ikke en høvdingeskikkelse som faderen. Men en mærkelig, søgende sjæl. UB hørte til hvad der er kaldt *den nygrundtvigske bevægelse*. I denne forbindelse tænker jeg på P.G. Lindhardts værk om præsten Morten Pontoppidan og

navnlig på Anders Pontoppidan Thyssens forskning. Impulser fik UB mange steder fra. I 1871 hører han Georg Brandes, og skriver: »Jeg fik et Indtryk af *Sammenhængen i den aandelige Verden*; af noget stort, overlegent, noget frit og friskt; af, at der var andet og mere til i Verden, end hvad som kunne øjnes fra Læderstræde og Højbroplads, ja selv fra Dalum eller Askov Højskoles Vinduer«. ⁴ UB bliver påvirket af tidens radikale tendenser. Samtidig bliver hans teologi radikaliseret. Politisk stod han Venstre nær. Fritænkeriet som det hed dengang var han ikke blankt afvisende over for. Der fandtes »ædle Borgere« blandt dem. »Ja, måske kunde selve Fritænkeriet være ædelt«. ⁵ At UB lagde afstand til mange af sine egne med sådanne udtalelser behøver ingen dokumentation. Det grundtvigske frihedsbegreb møder man også tidligt i hans forsvar for frimenighedsdannelse, præstefrihed, og i at folkekirkeordningen kun var en *ramme* indenfor hvilken alle konfessioner, der overholdt grundlovens bestemmelser skulle have plads. ⁶

Pontoppidan Thyssen skriver, at i 1885 var UB »naaet til et radikalt venstre grundtvigsk Syn«, idet kristendommen betragtedes som en kraft for frihed, fremskridt og kultur imod reaktionære bevægelser. Som kristendommens fortjenester nævnte UB bl.a slaveriets afskaffelse og kvindens forbedrede vilkår. Her måtte menighederne være deres opgave voksen (s. 367). Der er her tale om en bred strøm i kontinental og angelsaksisk åndsliv, hvor ord som *sandhed* og *frihed* var keywords. Og hvor det sociale engagement var udtalt i fredssag, afholdssag, kvindeemancipation, arbejderspørgsmålet etc. Ikke blot unitarerne har gjort sig klart bemærket i disse sammenhænge. Det samme gælder metodisterne og andre frikirkefolk og organisationer indenfor de store nationalkirker.

UB følte sig mere og på afstand af folkekirken, som han virkede i som sognepræst fra 1879 til 1893, hvorefter han tog sin afsked og virkede som højskoleforstander, tidsskriftsredaktør, oversætter og skribent. Det var dogmerne han ikke kunne med. Ej heller statskirkeligheden. I 1890 skriver han således til sin gode ven Bjørnstjerne Bjørnson: »Forsoningslæren i dogmatisk Forstand, har jeg for længst sagt Farvel.« ⁷

Efter at være blevet unitarpræst formaner UB sine trosfæller til at afholde sig fra at skælde andre ud for hykleri og fanatisme, men nøjes med at glæde sig over, »at vi selv er saa frigjorte fra Dogmebarnagtigheder«. ⁸

Selv var UB som unitarpræst en skarp polemiker og ikke uden en vis farisæisme som ovenfor anførte citat viser. Et enkelt eksempel på hans hvasse pen: »Statskirkeligheden svømmer nu på Ladningen hernede, og den ene troende Rotte efter den anden laver sig til at gå fra Borde, når det værste skulle ske«. ⁹

Efter nogle turbulente år flyttede UB til København. Han fik forbindelse med kulturradikalismens hovedorgan *Politiken*. Skrev artikler i *Politiken*. Og propagerede for »frisindet kristendom«. I et foredrag i det daværende *Politikens* hus mødte UB en mand der får skelsættende betydning for den danske unitarisme, redaktør Theo Berg, der var vel bekendt med angelsaksisk unitarisme. Berg fortæller UB om sin tro. På det tidspunkt kendte UB kun unitarismen af navn. Men han lader sig overtale til at holde gudstjenester. Den første gudstjeneste holdes så den 18. februar 1900. Ifølge Bergs blad *Det glade Budskab* holdt UB en programprædiken, hvor han betonedede at han ville virke for rummelighed i folkekirken. Og at Jesus for ham var det ideale menneske, som ved sin livsførelse stod som forløseren. Og ikke dogmer drejede det sig om men om kærlighed til Gud og medmennesket. ¹⁰

Først den 18. maj vedtages love og bestemmelser for Det fri Kirkesamfund; ca. 75 personer indskrives som medlemmer. Blandt bestyrelsens medlemmer finder man et interessant navn: frk. M.B. Westenholz. ¹¹

Hermed stifter man bekendtskab med en af de stærkeste skikkelser i unitarsamfundet. Mary Bess Westenholz, der i øvrigt var moster til forfatteren Karen Blixen, var som flere i sin familie unitar, hvilket hang sammen med en engelsk familiebaggrund. I femogtyve år var frk. Westenholz formand for Det fri Kirkesamfund, som hun med stor dygtighed stod i spidsen for. ¹²

Med hende som hovedperson sker der en afgørende begivenhed i dansk unitarismes historie. UB og kredsen omkring ham følte sig som en frimenighed inden for folkekirken. Men i 1908 resolverer Højesteret, at medlemmer af Det fri Kirkesamfund må betragtes om udtrådte af folkekirken. ¹³

Det dramatiske forløb, der var startet af den stålsatte og noget ekcentriske Mary Westenholz, er med dets konsekvenser udførligt behandlet i *Protestantisk Tidende*, samme år, no. 1. og no. 4. og følgende numre med ivrig diskussion om den kommende kurs for menigheden. Karakteristisk for unitarernes debat er, at man *ikke* havde

næret noget ønske om forlade folkekirken. Man betragtede sig nemlig som en reformbevægelse.¹⁴

I Højesteret udtalte Mary Westenholtz: »Det, der har drevet mig til bringe nærværende Sag frem (for) Domstolene, er min store Kærlighed til Folkekirken.«¹⁵

For Det fri Kirkesamfund var der ikke andet at gøre end at tage rettens afgørelse til efterretning. På en generalforsamling vedtog man, at forsætte arbejdet som et frit kirkesamfund, uafhængigt af statslig anerkendelse, uden dogmer og uden sakramenter.¹⁶

Den samme holdning som præger Unitarisk Kirkesamfund den dag i dag.

Selvom højesteretdommen bragte en afsked til folkekirken ønskede unitarerne ikke et totalt brud. Bemærkelsesværdigt er det også, at flere teologer og folkekirkepræster i tidens løb har haft nær forbindelse til unitarsamfundet. Jeg noterer professorerne dr. theol. Holger Mosbech og dr. phil. Søren Holm, der begge har holdt foredrag i Unitarenes hus. Den kendte københavnske præst Oluf Rothe, der offentliggjorde prædikener i Protestantisk Tidende. Mindre kendte præstenavne fra folkekirken som P.M. Wemmelund, Rasmus Baden, Poul Kalmeyer, Mogens Poulsen, Erik Storm-Jørgensen og Jørgen Herler kan anføres. Sognepræst dr. theol. F.C. Krarups hundredårsdag blev markeret i Unitarenes hus.

Men fra 1908 vidste unitarerne altså hvor de stod i forhold til det etablerede kirkevæsen. Uffe Birkedal fortsatte sin virksomhed. Mere og mere tunghør og gigtsvag, indtil han i 1918 måtte tage sin afsked. UB var på mange måder en betydelig skikkelse. En original prædikant. En habil amatør digter. En hvas debattør. Hans minde lever stadig blandt unitarer. Deres *Salmer og aandelige Sange* er samlede af ham. Men medlemstallet var og blev beskedent; i 1918 taltes 150 medlemmer i menigheden. I trediveerne stiger tallet betydeligt til nogen ængstelse for mindst én præst i folkekirken.¹⁷ I 1958 er medlemstallet noteret til ca. 500.¹⁸ I dag tæller unitarsamfundet ca. 80 medlemmer.¹⁹

Vi vil se nærmere på UBs virke og ikke mindst hans teologi. Som organisator var han ikke stort bevendt. Umådelig distræt var han. Hans tunghørhed gjorde den personlige omgang med andre besværlig. Men en stormende energi besad han som forkynner og skribent. Unitarismens budskab ville han bringe »Paa Tidens Sprog til Tidens Børn«.²⁰ Han følte sig som en reformator ikke blot i Luthers

fodspor. Grundtvig og hans venner nærrede han fortsat agtelse for. Slagordet »menneske først og kristen så« var et fast tema hos UB. Men »den gamle« og disciplene var blevet ængstelige undervejs, og mange grundtvigianere havde vendt sig til den falske kirkelære.²¹

Et vigtigt dokument er UBs »Salmer og aandelige Sange« . I den blev Grundtvig udsat for en hårdhændet redigering så klassisk kristologi, dåb og nadver overalt røg ud. F.eks. er v. 6 i DDS 279 O kristelighed, hvor der står »du fylder med Frelserens gavmilde ord, velsignelsens kalk på det på det kristne Guds bord« udeladt. Hvad man ellers finder i UBs salmebog er oversættelser af engelske og amerikanske hymner. Blandt andre den eneste unitarsalme vi endnu har i DDS »Nearer my God to you«. Der er nogle af hans egne åndelige sange. Carsten Hauch, H.C. Andersen, Blicher, Johannes Ewald og Oehlschlæger er repræsenterede. Ingemann fylder en stor plads. Jeg citerer nogle få linjer fra et digt af Ingemann som i høj grad dækker den unitariske kristendomsopfattelse.

Men når under Solen ej Sjælen hvad den vil,
saa er der andre Sole og andre Stjerner til.
Og slukkes alle Sole og Stjerner engang –
dog Livets Kilde springer, hvor evigt den sprang
(fra Det fri Kirkesamfunds
Salmer og aandelige Sange no. 209).

Lad os sammenholde disse linjer med et vers fra Nearer my God to you i UBs oversættelse

Ja, om jeg svinger mig jublende fri
Stjernerne, Solen og Maanen forbi,
dog vil jeg sjunge ud
Nærmere dig min Gud.

Her er tale om en kosmisk religiøsitet. Men hvad står der egentlig? Jeg tolker ud fra en lidt bredere læsning hos UB og andre unitarer. Vores religiøse og moralske udviklingsgang på kloden har et uafsluttet præg. Men i sjælen lever en evighedslængsel, der transcenderer det jordiske liv. Men om så hele det kendte univers forgår, så eksisterer livskilden eller livskraften fortsat og sikrer os udødeligheden.

UBs teologi kan karakteriseres som en følelsesbestemt rationalisme. Spiritisme eller teosofi sporer man ikke hos ham.²² Men jeg noterer mig dog enkelte bemærkninger, hvor han ikke udelukker reinkarnationstanken, således når han taler om »en Række af Tilværelser, der er som Klasser i en Skole, med det Formaal at give sine Elever den højeste Dannelse«.²³

Det var det evige liv vi kom ind på. Lad os nu se på UBs opfattelse af det onde, hans gudsbillede, den historiske Jesus og menneskenes broderskab.

Det er selvklaart, at unitarerne har et meget optimistisk menneskesyn. Med ikke ringe harme omtaler de »helvede«. Både UB og hans efterfølger i præstestillingen brugte ikke så lidt tid på at polemisere mod kirkelæren på dette punkt. Det er for disse folk næsten som troen på helvede skulle være den artikel kirken stod og faldt med. Men helvedestrusler, uendelig fortabelse, uafbrudte pinsler har ikke noget at gøre med troen på Guds kærlighed og magt.²⁴ Det var også prædikenen om helvede som sammen med forsoningslæren havde ført »masserne« bort fra kristendommen og ikke socialismen,²⁵ sådan som det jo ofte blev hævdet i tidens kirkelige kredse.

UB bekendte sig til udviklingslæren og teorien om arternes opståen.²⁶ Men også gudsbilledet og mennesket udviklede sig fra det lavere mod det højere. Gudstanken var for ham indlysende, da »Alt i Tilværelsen peger hen paa en udelelig Enhed som Urgrund«.²⁷ Gudstroen er en tro på Guds almagt, kærlighed og sandhed. Alt hvad det kommer an på for det troende menneske, er at leve i tillid til Ham, der er sandhedens og kærlighedens kilde. Og selv leve efter Guds love, som de er i naturen og i vores indre. Denne tro kan gøre at en såkaldt hedning må regnes for troende, medens en ortodoks, bibeldyrkende kristen i virkeligheden er vantro.²⁸

Hvem var Jesus? Et rent og skyldfrit menneske. Menneskeslægtens ypperste skikkelse. Større end Budha, men også Muhammed og Kongfutse kan vi kristne lære af.²⁹ Men til forskel fra tidens KFUM-kristendom finder man ikke en svælgen i hvor vidunderlig Jesus var, selvom UB til tider kan være noget patetisk. For Jesus var på mange måder et barn af sin tid. Godt nok Guds største vidne.³⁰ Men altså ikke det eneste vidne. Og mennesket Jesus kunne tage fejl. Som udbredt blandt tidens liberale teologer navnlig af den religionshistoriske skole, hæftede UB sig ved Jesu og apostlenes fejlslagne eskatologiske forventninger.³¹ Jesus var et menneske, men der var opstået

»en Sagnkreds« om ham, det gjaldt således beretningerne om hans fødsel og opstandelse.³² Faktisk var der ingen afgørende forskel på myndigheden i Jesu tale og andre sandhedsvidners tale. Alene i Jesu personlighed lå forskellen, der hævdede ham over f.eks. Sokrates visdom.³³ Jesu væsentlige gerning bestod i, at han der var et menneske med sund sans åbenbarede det vil sige afslørede hvad der lå dunkelt, nemlig »Guds sande væsen og vort eget Væsens inderste Lov«.³⁴ Det unitariske billede af Jesus er ofte blevet kritiseret for at være blodfattigt. Men i sangen »Jeg så ham som Barn hos min Fader derhjemme« (*Salmer og aandelige Sange* no. 167), der er en afsked med kirkelærens og faderens kristologi siger han:

Og fik jeg kun lidet, hvor andre fik meget,
mit fattige Eje, *det er dog mit eget*

Meget synes UB ikke at tale om næstekærlighed: Dog kan han sige:

Lad os i det smaa dine Vidner være
i Tro, i Haab, i frugtbar Kærlighed
(*Salmer og aandelige Sange* no. 107)

Som almindeligt blandt teologer af hans type fremhævede UB en moralsk-spiritualistisk opfattelse af Guds rige. I den forbindelse må man erindre sig, at han altid havde et stærkt samfundsmæssigt engagement. I en efterladt artikel pålægger han unitarerne, at »forkynde Guds Rige som et Rige, der er bestemt til at oprettes paa Jorden med Retfærdighed, Fred og Brodersind«³⁵ Der er her tanker som var almengods i både tysk og angelsaksisk liberal teologi.

Med UBs afgang mistede unitarsamfundet sin betydeligste intellektuelle og teologiske kraft overhovedet. Han havde som ingen anden placeret unitarismen i Danmark. Til ny præst valgtes cand. teol. Thorvald Kierkegaard, der den 29. september 1918 blev ordineret af UB. Th.K. kom som UB fra det grundtvigske miljø. Faderen var højskoleforstander. Selv virkede Th.K. som højskolelærer og omreisende foredragsholder. Uagtet Th.K. gik i UBs fodspor var de to mænd vidt forskellige. Th.K. var ikke evnerig på samme måde som UB. Til gengæld havde han høreenvnen til forskel og fordel. Han fremstod som en udadvendt, dynamisk person. Salvesesfuld og anek-

dotisk som prædikant. Ikke desto mindre en betydelig taler. Sværmerisk og alligevel fast. Ikke så lidt af en karismatisk personlighed. International orienteret og organisatorisk begavet. Som salmedigter (det var han også), teolog og selvstændig tænker – nærmest middelmådig, hvad de treoghalvtreds, små publikationer (i øvrigt med mange gentagelser) der er udkommet i hans navn røber.

1918-1965 fungerede han som D.f.K.s præst. I alle disse 47 år ledede og tegnede han foretagendet, så at unitarismen og Th.K. i Danmark nærmest var synonyme. Har man som jeg talt med ham, hørt ham i Unitarkirken, haft samtaler med folk der husker ham, undrer det ikke, at unitarismen oplevede sin storhedstid i Danmark under ham. Det unitariske var hos ham tydeligere udformet end hos UB, og det grundtvigske islæt kan være vanskeligt at få øje på. To anliggender prægede hans virke som prædikant og leder: først og fremmest Jesu kærlighedsbudskab og dernæst spiritismen og teosofien. Udpræget rationalistisk og stærkt samfundsorienteret som UB var Th.K. derimod ikke, selvom han brugte naturvidenskab og nyere bibelforskning³⁶ som argument for sin tro ligesom han var en velorienteret avislæser.

Engageretheden i det alternative er kendt fra yderligtgående liberalteologiske og frireligiøse kredse. Jeg kan henvise til fænomener i Tyskland³⁷ og på Island,³⁸ ligesom vi i København i hele det tyvende århundrede har kendt lignende former for religiøsitet. Om Th.K. i sin optagethed af spiritisme og teosofi har været særlig original har jeg ikke kompetence til at vurdere, men umiddelbart forekommer det som han formidlede et udbredt tankesæt i disse cirkler og altså længe før de blev på mode i bredere kredse. I denne artikels sammenhænge er hans ideer i nævnte henseende interessante, fordi de forbindes med den idealistiske, kosmiske religiøsitet, der er en uopgivelig del af al unitarisme.

Th.K. fortæller, at han tidligt beskæftigede med psykiske fænomener af forskellig slags.³⁹ I den forbindelse kommer han i sine prædikener ind på reinkarnation. Han vil ikke missionere for den ide, for nødvendig, siger han, er den ikke. Nødvendigt er kun dette, at vi stræber efter det gode i overensstemmelse med Guds vilje, hvorfor Det fri Kirkesamfund måtte se det som sin hovedopgave at frigøre mennesker til sand erkendelse og kærlighed. Når Th.K. alligevel pegede på reinkarnationstanken skyldtes det navnlig, at den for ham selv havde haft en enorm værdi.⁴⁰ Da han jo betragtede Je-

sus som den store vejleder greb han tilbage til mesteren fra Nazareth og postulerede, at forestillingen om reinkarnation lå Jesus nær, og han henviste blandt andet til Jesu ord om, at »Elias skal komme og genoprette alt« (Matth. evg. 17,11).⁴¹ Det var en central tanke hos Jesus, at menneskeånden der var udgået fra Gud, levede videre efter legemets død for endelig at komme i total samklang med Guds ånd.⁴² Jesus døde og blev korsfæstet. Men apostlene kunne vidne, at deres døde mester nu levede i »Aandens verden«, havde vist sig for dem, og på samme måde skulle mennesker leve efter døden,⁴³ og som Th. K siger: »høste Frugten af mit Jordlivs Færden«. ⁴⁴ Her spiller tanken om *karma*, der logisk forbindes med reinkarnation sikkert ind. Hvad han noterer med tilfredshed er, at Jesus mente at vi i åndernes verden kunne kende hinanden, huske vores jordeliv og have omsorg for de efterlevende; som skriftbelæg anvendte han Jesu fortælling om den rige mand og Lazarus (Luk. evg. 16, 10-31).⁴⁵

Th.K. betonedes den etiske værdi ved reinkarnationstanken. Den bragte nemlig indsigt i Guds gode love for vores liv, den skærpede vores ansvarsfølelse ved at betone at vi skulle stå til regnskab for vores gerning, og endelig belyste den vores mulighed for at leve et nyt og bedre liv.⁴⁶ For som han digter:

Til Kærligheden er vi skabte
til Liv og Vækst mod Lys og Fred.⁴⁷

Denne vækst er da evig, idet menneskeånden der er den højeste energiform af alle umuligt kunne gå til grunde, og ellers var der jo ingen mening i tilværelsen. Men hvorfra kan vi nu vide, at der eksisterer en sådan åndelig verden? Ja, her er det, at Th. K. kommer helt over i det spiritistiske. Hvor man kunne vente, at en unitar talte om inspiration og samvittighed som Guds virke i os, gik han mere i retning af at der kom budskaber til os fra åndernes verden. Vi modtog »Gaver fra vore Venner paa den anden Side«. Sådanne åndelige budskaber kunne naturligvis ikke dokumenteres, men nogle mennesker kunne helt klart opfatte disse signaler, nemlig clairvoyante og clairaudiente personer.⁴⁸ Og Th. K. nævner rundt om i tale og skrift forskellige spirituelle/spiritistiske beretninger, som han har fået kendskab til. Men mindre åndeligt udrustede mennesker kunne han trøste med, at vi faktisk alle modtager megen vejledning og indgriben fra ånde verdenen i højere grad end vi gør os det klart.⁴⁹

Højt op i firserne fortsatte Th.K. sin præstegerning. Men studerer man hans skriftlige produktion synes han trods en forbavsende vitalitet ikke at have udviklet sig i mange år. Bortset fra aktuelle bemærkninger om den kolde krig, atombomben, neutronbomben og voksende kriminalitet, kunne hans prædikener og taler lige så godt være skrevet årtier tilbage. Han var ubestridt hovedkraften i Det fri Kirkesamfund, men det spørgsmål står tilbage om unitarismen i Danmark med ham ikke var gået åndeligt i stå. Tankevækkende er det, at Th.K., der udmærket kunne angribe ortodoksien ikke foretog noget der lignede et opgør med moderne dialektisk teologi og eksistensteologi, og i det hele taget ikke synes orienteret om disse vigtige fænomener i kirke- og åndsliv.

Efter Th.Ks død kom Det fri Kirkesamfund i en form for krise. Og siden har man ikke haft personligheder, der i tilsvarende grad udadtil og indadtil har kunnet markere unitarismen. Ganske vist ordinerede pastor emeritus Rasmus Baden den 21. januar 1966 regnskabsschef, cand. teol. Erik Storm-Jørgensen som præst for menigheden, hvorefter Storm Jørgensen samme dag ordinerede journalist ved Kristeligt Dagblad Mogens Poulsen.⁵⁰ Ingen af de to fungerede imidlertid særlig godt i den unitariske sammenhæng og fratrådte deres stillinger allerede inden årets udgang.⁵¹ Derefter gik samfundet over til en slags fellowship, altså en slags kollektiv ledelse uden faste præster; denne ordning fungerer den dag i dag. Samtidig synes der at være sket en afklaring og modernisering på nutidigt, internationalt grundlag i panteistisk, holistisk, humanistisk retning; hvor en stærkt subjektiv, individualistisk indstilling gør sig gældende.⁵²

Da de to førende unitarer i Danmark, Birkedal og Th. Kierkegaard, jo følte sig som kristne, konstaterer man hurtigt at situationen i Unitarisk Kirkesamfund er en anden i dag. Oplysende er således et par små pjecer *Unitarisme-Kristendom* og *Unitarisk Kirkesamfund*, der opsummerer udtalelser som man gang på gang kan støde på i unitariske sammenhænge både her og i udlandet. Tidligere forestillinger føres videre i radikaliseret udgave. »Hvis Unitarer taler om »frelse« betyder det for dem: at frigøre sig fra dårlige tanker.« De betragter det som foragt for andre religioner og livsfilosofier, som etisk og åndeligt er på niveau med kristendommen eller højere end den, at hævde Jesus som *vejen* til Gud. Bibelen er en bog med mange gode tanker. Unitarismen anerkender ikke troen på kødets op-

standelse og en endelig dom. Derimod har man tillid til, »at en kærlig Gud – et kærlighedsprincip eller lignende gennem lovmæssigheder vil udvikle den enkelte menneskesjæl«, sådan at mennesker bliver sig mere bevidste om forbindelse med hele menneskeheden og den natur, som omgiver os. New age-ideer (reinkarnation) kan spores, men spiller ingen større rolle. Endelig betones det kraftigt, at troen er den enkeltes samvittighedsfulde og fornuftige afgørelse, og at absolutte sandheder ikke anerkendes.

At man ikke totalt har taget afsked med kristendommen er et faktum så vidt som denne religionsforms kulturelle værdi fastholdes. Preben Bovin og næstformanden Lene Shoemaker kan da også hævde, at unitarismen ikke endegyldigt afgør sig for om den er en kristendomsform, men at afgørelsen er op til den enkelte unitar selv.⁵³ Folkekirken har man selvfølgelig opgivet at reformere, men man arbejder fortsat på »at forny og modernisere den kristne danske kulturs gudsbilleder og symbolske handlinger.«⁵⁴ Ikke desto mindre må man sige, at unitarerne i dag bevidst har sat sig uden for kristendommen og har dannet en ny religionsform. Det er da et spørgsmål om man burde kalde sig Unitarisk Kirkesamfund, da *kirke* jo udpræget har en kristelig signalværdi.

Endelig skal det noteres, at unitarsamfundet ikke har nogen fast ritus i sine nuværende gudstjenester, men overlader liturgien til »søndagens taler«. Også her er der tale om en nydannelse, idet Thorvald Kierkegaard ledede en gudstjeneste, der kunne minde om en aftensang i folkekirken uden dåb og nadver.

Er Unitarisk Kirkesamfund et *trossamfund*? Det mener kirkeministeriet ikke, idet man har tilskrevet unitarerne således: »Man kan altså i U.K. ikke tale om et trossamfund eller fællesskab, da det er den individuelle helt personlige opfattelse, der i enhver situation er afgørende.« Unitarisk Kirkesamfunds bestyrelse kommenterede ministeriets opfattelse med disse ord: »Vi vil dog fortsat betegne os som et trossamfund i den forstand, at vi er et samfund af troende, der har frihed til selv at danne de billeder af gudsbegrebet, som for den enkelte af os er ærlige og rigtige.«⁵⁵

Kan man sige at unitarismen i Danmark har en fremtid? En usikkerhed synes at præge bestyrelsen, idet man i tilfælde af Unitarisk Kirkesamfunds opløsning har tilskødet grund og bygning til naboen Dansk Røde Kors.⁵⁶ Ideologisk synes unitarerne at mene, at de har

udviklingen med sig, men stiller dog også på det punkt et spørgsmålstegn: »Unitarismens fremtid er afhængig af, i hvilket omfang mennesker har behov for selvstændig tænkning. Vil man stadig have behov for en autoritet, som fortæller én, hvad man skal mene om livets store spørgsmål, hvad man skal tro, og hvilke etiske regler, man skal følge, eller har den større uddannelse giver mulighed for en personlig stillingtagen til disse spørgsmål?«. ⁵⁷

Summary

The subject of this article is the history of the Copenhagen Unitarian congregation. Unitarianism has its roots in early Church and in the Age of the Reformation. It first gained significance on Anglo-Saxon soil during the Age of Enlightenment. From the beginning Unitarianism has been critical towards the trinitarian dogma. Modern Unitarianism has positioned itself as advocate of tolerance, human rights and social welfare, its attitude towards other religions has been open.

In Denmark Unitarianism was established as an independent church community in 1900. The first minister of the congregation, Uffe Birkedal, had been a pastor in the Danish National Evangelical Lutheran Church (folkekirken). He acted as Unitarian minister 1900-1918. Birkedal's Grundtvigian background influenced Danish Unitarianism in its first phase, with a strong element of rationalism. The congregation tended to regard itself as a Free Church without enmity towards the National Church. Gradually the gap widened. Birkedal's successor as minister was Thorvald Kierkegaard, MD, who represented an emotionalized brand of liberal theology with an addition of theosophy. After Kierkegaard's death in 1965 the congregation has been without permanent ministers, but is led by a kind of fellowship. The membership, which never exceeded 500, has declined significantly. Inspiration is no longer found in Grundtvig and early liberal theology, whereas the connection to American universalism and Unitarianism is clearly demonstrable. It is no longer possible to speak of special Danish features, but, on the contrary, of the holism of modernity, pantheism, and New Age ideas.

Noter

1. Den nyeste skildring af Unitarisk Kirkesamfund er skrevet af Werner Bovin *Unitarismen i Danmark*, Unitarisk forlag, København, 2000. Bovins bog er en bred, sober fremstilling af unitarismen historie med vægt på dens danske af-lægger. Men skriftet er præget af at være forfattet af en overbevist unitar uden megen historisk metodebevidsthed.
2. »Lutherdommen begyndte med ubetinget Krav paa fri Tro og fri Undersøgelse, men endte med at kræve Lydighed under Reformatorenes personlige Menin-ger.« Uffe Birkedal *Troen og det utrolige*. København, 1901, s. 67.
3. Unitarisk Kirkesamfunds formand Preben Bovin i *Unitaren*, 1999, no. 5, s. 3.
4. Anders Pontoppidan Thyssen *Den nygrundtvigske Bevægelse I*, Det danske Forlag, 1958, s. 213.
5. Smstd. s. 263.
6. Smstd. 288.
7. *Bjørnstjerne Bjørnsons Brevveksling med danske 1875-1910*. København, 1933, bd. II, brev 237.
8. Smstd. brev 599.
9. Smstd. bd. III, brev 721.
10. *Protestantisk Tidende*, 1917, no. 9, s. 158ff.
11. *Lys over Landet, Ugeblad for frisindet Kristendom*, 1900, no. 8, s. 62f.
12. Hertil Thorvald Kierkegaard *Magnus Eirikson og Mary B. Westenholz*. Køben-havn, 1958, s. 10 – 22.
13. Højsteret fastlog, at Det fri Kirkesamfund var »virksomt for at udbrede en Lære, der paa fundamentale punkter staar i bestemt Modstrid med Folkekir-ken.« *Protestantisk Tidende*, 1908, no. 1, s. 1.
14. Kun få af samfundets medlemmer var ikke medlemmer af folkekirken, og øn-skede tværtimod at forblive i den for at kunne reformere den »i frisindet Ret-ning«. *Protestantisk Tidende*, 1908, no 4, s. 51.
15. *Protestantisk Tidende*, 1908, no. 1, s. 2.
16. *Protestantisk Tidende*, 1908, no. 8-9.
17. Den kendte indremissionske sognepræst A. Fibiger udtalte således i en radio-transmitteret prædiken: »Dette er sand Kristendom – og ikke en Gudfaderdom eller Vorherredom, saadan som Muhammedanere og jøder og disse Unitarer, der nu er saa mange af rundt om i Landet, tror paa det.« –Th. *Kierkegaard Hvad er sand Kristendom?, Et Svar til Pastor Fibiger*, København, 1932, s. 1. At den lille unitarmenighed i hovedstaden og en endnu mindre flok i Århus kunne vække Fibigers uro kan undre.
18. Michael Neiendam *Frikirker og sekter*. 4. udgave, København 1958, s. 78.
19. Iflg. Preben Bovin i samtale 9. november 1999 med Poul Juul Foss.
20. Mottoet for hans bog *Sund Sans og religiøs Tro*, København, 1902.
21. Smstd. s. 50.
22. »Jeg er jo hverken spiritist eller teosof«, UB til Bjørnson, anf. skr. bd. 3, brev 715.
23. *Sund Sans og religiøs Tro*, s. 26.

24. UB »Gennem atten Aar« *Protestantisk Tidende* 16. september 1918, s. 191 (s. 190-195).
25. *Sund Sans og religiøs Tro*, s. 59, 61 og 68ff.
26. »»Den naturlige Udvalgelse« er en guddommelig Lov for hele Livet paa Jorden«. UB »Udviklingslæren og Sædeloven« *Protestantisk Tidende* 1909, nr. 21, s. 487 (s. 483-488)
27. *Troen og det utrolige*, s. 91.
28. smstd. s. 32f
29. *Troen og det utrolige*, s. 49, 63, 7f.
30. *Sund Sans og religiøs Tro*, s. 49..
31. *Troen og det utrolige*.
32. smstd. s 64ff og s. 78ff.
33. *Sund sans og religiøs Tro*, s. 46
34. smstd. s. 10.
35. UB »Af min socialøkonomiske Læsning« *Protestantisk Tidende* 1919, no. 7, s. 78 (s. 73-78).
36. Se f.eks. prædikenen »Videnskab og Gudstro. Hvad tror Unitarerne paa«, s. 40-44.
37. Præsten Friedrich Rittelmeyer blev discipel af Rudolf Steiner og dannede en menighed i hans ånd. Hertil Johannes Rathje *Die Welt des freien Protestantismus*, Stuttgart, 1952, s. 294ff.
38. »Både spiritisme og teosofi har en del tilhængere og udgiver tidsskrifter.« *Nordisk teologisk Leksikon*. Bd. 2, Lund og København, 1953, afsnittet om Island, s. 81 (s. 78-85).
39. »Hvad er Det fri Kirkesamfund«, s. 31.
40. Ludvig Dahl og Th. Kierkegaard *Livet efter Døden*. København, 1932, s. 38 og s. 43.
41. »Hvad tror Unitarerne paa«, s. 25.
42. Smstd. s. 29f.
43. »Hvad er Det fri Kirkesamfund«, s. 62.
44. Smstd. s. 29.
45. *Livet efter Døden*, s. 32f.
46. Smstd. s. 42.
47. *Salmer og aandelige Sange*, no. 341.
48. *Livet efter døden*, s. 5ff.
49. »Hvad er Det fri Kirkesamfund«, s. 64.
50. *Protestantisk Tidende*, 1966, nr. 1, s. 91ff.
51. Smstd., 1967, no. 1, s. 1f. En mere barsk beskrivelse af forløbet gives hos Werner Bovin, anf. skr. s. 87, således: »Årsagen til bruddet med flertallet af samfundet var især en udtalelse om, at de ikke kunne fungere som præster for erklærede unitarer.«
52. Fra begyndelsen har unitarerne følt sig forbundet med udenlandske trosfæller; i dag er Unitarisk Kirkesamfund tilsluttet International Council of Unitarians and Universalists, der er et verdensomspændende netværk af unitarmenigheder. Iflg. jubilæumfolder for hundredeårsdagen.

53. Lene Shoemaker og Preben Bovin »Er unitarer kristne« *Unitaren*, 1993, no. 5, s. 7 (s. 5-79).
54. Preben Bovin i *Kristeligt Dagblad* den 8. februar 2000.
55. »Unitarisk Kirkesamfund, – et trossamfund« *Unitaren*, 1993, no. 4, s. 14-16.
Den 2. april 1993 tilskrev biskop Erik Norman Svendsen kirkeministeriet som dettes konsulent; »at Unitarisk Kirkesamfund ikke kan betragtes som et trossamfund, men alene som et religiøst filosofisk interessesamfund uden klar lære eller ritus og uden fast embede.« Bispeembedets J.nr. 660.
56. Preben Bovin i samtale med Poul Juul Foss den 9. nov. 1999.
57. Werner Bovin: anf. skrf., s. 155.